

<https://doi.org/10.15407/fd2023.04.071>

УДК 316.4, 130.2

Олена ЛАЗОРЕНКО, доктор філософії, старший науковий співробітник
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України
01001, Київ, Трьохсвятительська;
Президент ГО «Жіноча Професійна Ліга» у Києві (Україна)
lpw.network@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-9983-2840>

Агнешка КВЯТКОВСЬКА, доктор соціології, доцент
Університет SWPS (Польща);
Jean Monnet Fellow at European University Institute (Італія)
agn.kwiatkowska@swps.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-2241-0831>

ДЕМОКРАТІЯ І ГРОМАДСЬКИЙ ПРОСТІР: НОРМАТИВНІ МОДЕЛІ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДИСКУРС

У статті української та польської соціальних дослідниць проаналізовано нормативні підходи до трактування моделей демократії та громадського простору, а також показано взаємозв'язок між громадським простором і демократією. Незважаючи на існування множинності моделей демократії, в цілому їх можна звести до двох основних форм реалізації демократії: пряма демократія і представницька демократія. На роль третьої форми претендує деліберативна (дорадча) демократія, яка, на думку деяких вчених, поєднує в собі елементи представницької демократії, прямої демократії та демократії участі. Аналіз ґрунтується на оцінці демократії та громадського простору в Україні, що спирається на дані шести емпіричних міжнародних соціальних досліджень, а також розгляді сучасної характеристики деяких складових українського громадського простору. Згідно з рейтингом CIVICUS Monitor, Україна входить до категорії країн, де громадський простір є «ускладненим» починаючи з 2019 року по теперішній час (осінь 2023). Наразі просуванню громадського простору до більш сприятливих форм свободи асоціації, мирних зібрань і вираження думок у країні загрожує декілька факторів одночасно, з домінуючою роллю, яку має повномасштабна війна Росії проти України

Поряд із тим у статті використано результати авторських попередніх і поточних академічних досліджень (українська авторка спирається на результати власних попередніх і поточних академічних досліджень в рамках Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України та аналітичні розробки як громадської експертки, а дослідження польської

Цитування: Лазоренко, О., Квятковська, А. (2023). Демократія і громадський простір: нормативні моделі та український дискурс. *Філософська думка*, 4, 71–102. <https://doi.org/10.15407/fd2023.04.071>

спів-авторки були підтримані Національним Науковим Центром (дослідницький проєкт 2019/33/V/HSS/02648)), а також напрацювання з адвокаційної та аналітичної двадцятирічної діяльності у ролі громадських експертів в Україні та Європі.

Ключові слова: демократія, громадський простір, деліберативна демократія, громадянське суспільство, Україна.

Вступ

Останнє десятиліття ознаменувалося у світі політичними потрясіннями, пандемією та військовою агресією Росії в Україні, яка розташована у центрі Європи, які послабили демократію. У кількох демократичних країнах праві популістські лідери посіли чільне місце, і завдяки перемозі на виборах здобули владу на певний час, а в деяких країнах вони продовжують бути активними політичними гравцями. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну у лютому 2022 прийшло на зміну гібридній війні, що точиться в Україні вже з 2014 року. Це є першими військовими діями на теренах Європи з часів закінчення Другої світової війни, де в таких масштабах задіяна конвенційна зброя і засоби з обох боків; втрати серед військових обчислюються у сотнях тисяч, а наслідки для українського цивільного населення стали жахливими.

Перед соціальними дослідниками, лідерами громадянського суспільства, інтелектуалами постає не просто теоретичне завдання аналізу сучасних форм правління і стану громадського простору, а й пропозиція активним громадянам та їх представникам тих нормативних моделей демократичного правління, які адекватно зможуть відповідати сучасним глобальним та національним викликам. Водночас авторки не мають ціллю тут охарактеризувати все різноманіття теоретичних і прикладних моделей демократії, представити аналіз політичних умов успішного функціонування економіки, форм консолідації демократичної держави або демократичних інституцій. *Метою статті* є аналіз нормативних підходів до трактування моделей демократії (передусім концепцій представницької та деліберативної демократії), рівня її розвитку в Україні, спираючись на емпіричні соціальні дослідження, а також взаємовідносин на перехресті демократії та громадського простору в країні.

Сучасні аналітичні розвідки висвітлюють кілька новітніх глобальних викликів демократії — це цілісність інформаційного простору, транснаціональну клептократію, нові технології та глобальний авторитарний вплив¹. «Транснаціональна клептократія підриває демократію. У країнах, які використовують незаконні фінанси, існує сильна кореляція з авторитаризмом. Еліти мають у своєму розпорядженні практично необмежені ресурси для маніпулювання виборами, забруднення інформаційного простору та придушення громадських активістів і журналістів, які працюють за більшу прозорість. Трильйони незаконних доларів, які, за оцінками, проходять через між-

¹ Див.: Lily Sabol. Brief: Defining Global Challenges to Democracy. March 28, 2023. [Electronic resource] Access mode: <https://www.ned.org/defining-global-challenges-to-democracy/> (access date: 7.09.2023). Title from the screen.

народну фінансову систему, також справляють руйнівний вплив на країни, де приховані активи, надихаючи автократів і надаючи їм можливості втручатися у вибори, маніпулювати інформаційним середовищем і навіть використовувати військову силу для підризу демократичних суспільств»².

Оскільки альтернатива демократії — це авторитарна та тоталітарна форми правління, з їхніми неприйняттям будь-якого інакомислення, придушенням реалізації прав людини, зневагою до цінності людського життя, командний стиль управління, безумовна підпорядкованість суспільства рішенням владарюючого суб'єкта, централізація влади; але аналіз проблематики авторитаризму і вищезгадані глобальні виклики демократії виходять за рамки розгляду у цій статті. У процесі політичних і суспільних трансформацій (при відмові від авторитарної чи тоталітарної форми правління) зовсім не гарантований успіх: стійка демократія, на жаль, є лише одним із можливих результатів прагнення покінчити з авторитаризмом.

Методологія та визначення термінів

Представлені результати дослідження ґрунтуються на оцінці демократії й громадського простору в Україні, спираючись на дані *шесту* звітів емпіричних соціальних досліджень, проведених:

- Міжнародними організаціями та дослідницькими установами, серед яких: (1) Індекс демократії The Economist Intelligence Unit's (Великобританія); (2) V-Dem Індекс (Democracy Indices (V-Dem) V-Dem Інституту; (3) CIVICUS Монітор щодо громадського простору та (4) 2023 «Звіт щодо Стану громадянського суспільства Міжнародного альянсу громадянських об'єднань» (2023 State of Civil Society Report, CIVICUS) у ракурсі захисту демократії; (5) OECD Звіт про громадський простір (OECD Civic Space, 2023); (6) Звіт USAID «Індекс стійкості організацій громадянського суспільства 2021 року для Центральної і Східної Європи та Євразії».

- А також на огляді академічної літератури та аналітичних джерел.

Отже методами проведення дослідження був контент-аналіз та семантичний пошук на тематичних онлайн ресурсах, аналіз документів та огляд академічної літератури. Перш ніж перейти до характеристики різних моделей демократії, а також стану громадського простору в Україні, наведемо визначення понять «демократія», «громадський простір», «дискурс», яких будемо дотримуватись у цій статті.

Поняття «*демократія*» використовується тут у трактовці, запропонованій Амартія Сен³, згідно з якою «демократія має складні вимоги, які,

² International Forum for Democratic Studies. Emerging Global Challenges to Democracy: Combating Transnational Kleptocracy, 2023. [Electronic resource] Access mode: <https://www.ned.org/wp-content/uploads/2023/03/Summit-for-Democracy-Combating-Transnational-Kleptocracy.pdf> (access date: 7.09.2023). Title from the screen. (авторський переклад з англійської на українську).

³ Див.: Sen, A. K. (1999). Democracy as a Universal Value. Journal of Democracy, 10 (3), 3–17. <https://doi.org/10.1353/jod.1999.0055> (access date: 10.08.2023). Title from the screen.

безумовно, включають голосування та повагу до результатів виборів, але вона також вимагає захисту прав і свобод, поваги до законних прав, а також гарантії вільного обговорення та поширення новин без цензури та чесних коментарів (...) Демократія є вимогливою системою, а не просто механічним станом (як правило більшості), взятим ізольовано».

Громадській простір визначається як повага в політиці та на практиці до свободи асоціації, мирних зібрань і вираження думок; і захист цих прав є основним обов'язком держави⁴. Він розглядається як набір загальноприйнятих правил, які дозволяють людям організовуватися, брати участь у суспільному житті і спілкуватися один з одним вільно та без перешкод і таким чином впливати на політичні, економічні та соціальні структури навколо них. Означені складові громадського простору визначають властиві йому загальне поле суспільних цінностей, поточний стан цього простору, який є специфічним для кожної конкретної країни у певний період часу.

Стосовно поняття «дискурс» є різноманітність наукових підходів та трактувань. Дискурс розуміється у статті як комунікативне явище, «академічний аргументативний дискурс, хранителькою раціональності якого є філософія»⁵.

Огляд нормативних моделей демократії

Визначення демократії змінюється в залежності від історичних, культурних та суспільних впливів. Хоча численні наукові дослідження заглиблювались у її нюанси та аспекти, не існує єдиної думки щодо точної природи, характеристики або класифікації демократії. Дослідження щодо природи демократії активно ведуться в європейській та американській академічній та політичній спільнотах⁶, ця тема також залишається у полі уваги серед дослідників Східної Європи, до яких належать й українські та польські вчені⁷.

Незважаючи на існування множинності моделей демократії (елітаристська демократія, «шумпетерівська демократія», демократія участі, «ринкова модель», усталена та неусталена демократія, гендерна демократія, деліберативна демократія), в основному їх можна звести до двох основних форм реалізації демократії:

⁴ Див.: CIVICUS Monitor. Tracking Civic Space. [Electronic resource]: <https://monitor.civicus.org/facts/> (access date:10.08.2023). Title from the screen.

⁵ А. Ермоленко. Академічна філософія у зміні парадигм. Філософські діалоги `2019. Збірник присвячений 100-річчю НАН України «Філософія в Академії: досягнення, проблеми, перспективи», Випуск 17-18. Київ, 2019. С.15.

⁶ Див.: Coppedge, M. et al. "Conceptualizing and measuring democracy: A new approach." Perspectives on Politics 9, no. 2 (2011): 247-267; Cunningham, F. Theories of Democracy: A Critical Introduction. Routledge, 2002; L.M. Bartels. Democracy Erodes from the Top: Leaders, Citizens, and the Challenge of Populism in Europe. Princeton University Press, 2023.

⁷ Нп. Stanley, B. 2019. "Backsliding away? The quality of democracy in Central and Eastern Europe." Journal of Contemporary European Research 15 (4): 343-353; Kwiatkowska, A., Muliavka, V. & Plisiecki, H. (2023). Hollowed or redefined? Changing visions of democracy in the political discourse of Law and Justice. Democratization, 30(3), 458-478; Lazorenko Olena (2020). Civil society as Driver in Democratic Discourse of Adult Learning, Filsofska Dumka, (5), 41-59p.

- *пряма демократія* (яка в сучасних умовах зберіглася в невеликій кількості традиційних суспільств, а проте інструменти прямої демократії, наприклад, референдум — використовуються і в сучасних умовах) і
- *представницька демократія* (коли громадяни вибирають лідерів, яким делегують владу).

На роль третьої форми претендує *деліберативна* (англ. deliberative democracy) *демократія*, яка, на думку деяких дослідників, поєднує в собі елементи моделей представницької демократії (англ. representative democracy), прямої демократії (англ. direct democracy) і демократії участі (англ. participatory democracy). Надалі представимо короткі характеристики концептуальних моделей *представницької та деліберативної демократії*.

Основні моделі представницької демократії

Найбільш поширеними моделями представницької демократії є елітаристська демократія, «шумпетерівська демократія», демократія участі, «ринкова модель», консолідована демократія та неусталена демократія. Саме з появою моделей консолідованої (або як синоніми «усталеної», «стійкої») демократії та неусталеної демократії пов'язують виникнення теорії кризи демократії в 1970-х роках.

Стойка демократія, на думку Х. Лінца, А. Степана, Р. Гюнтера, Н. Діамандоруса і Г.-Ю. Пуля, визначається за станом трьох складників⁸:

1) *інституційного*, що передбачає досягнення достатньої згоди політичних процедур, приведення до влади обраного уряду, прихід до влади уряду як безпосереднього результату вільних та загальних виборів, володіння цим урядом *de facto* владою для вироблення нової політики, неподільність виконавчої, законодавчої та судової влади, створених новою демократією, своїми функціями *de jure* з іншими органами; 2) *поведінкового*, що зумовлює згоду всіх політично вагомих груп суспільства із забезпеченням ключовими політичними інституціями легітимних рамок політичного співробітництва і прихильність цих інституцій демократичним правилам гри; відсутність вагомих політичних груп, які б намагалися повалити демократичний режим чи домагатися виокремлення із цієї держави її частини; 3) *соціально-психологічного*, згідно з яким, навіть стікаючись з гострою політичною та економічною

⁸ Linz J.: The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Re equilibration. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1978. 144 p. ; J. Linz, A. Stepan. Toward Consolidated Democracies // Journal of Democracy. 1996. Vol. 7, no. 2. P. 14-33; Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference? // Linz J. The Failure of Presidential Democracy: Comparative Perspectives / eds. J. Linz, A. Valenzuela. Vol. 1. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994. P. 3—88; Schmitter P. Organized Interests and Democratic Consolidation in Southern Europe // The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective / eds. R. Gunther, N. P. Diamandouros, H.-J. Puhle. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1995. P. 284—314; Лінц Х. Президентська система і парламентаризм // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ.: Смолоскип, 2005. XXVIII. Вип. 1. С. 802—826.

кризою, серйозними суспільними конфліктами, переважна частка населення продовжує вважати, що будь-які політичні зміни, рішення можливі лише в рамках демократії, відповідно до встановлених нею норм.

Додатково потрібна наявність кількох умов, щоб консолідована чи стійка демократія функціонувала, а саме: вільне та життєздатне громадянське суспільство (в подальшому буде розглянутий саме стан громадянського суспільства в Україні); автономний політичний клас; державні інституції мають керуватися принципом верховенства права, додержуватися рівних та відкритих правил гри й підтримувати індивідуальну свободу та свободу асоціацій; державна бюрократія має слугувати демократії, і нарешті, має існувати інституціалізоване економічне суспільство⁹.

Неусталена демократія, за тлумаченням Ф. Шміттера¹⁰, є сучасним режимом країн посткомунізму, який полягає в дотриманні процедурного мінімуму демократії (поважання прав особи, зменшення сваволі влади, проведення виборів, наявність різних партій та асоціацій тощо). Проте відсутній базовий консенсус у стосунках між партіями, організованими інтересами, етнічними та релігійними групами населення. Внаслідок цього вибори одного й того самого рівня можуть проводитися за різними правилами; виборці можуть мігрувати в уподобаннях від однієї партії до іншої; конституційні норми не становлять гарантії від втручання владних структур; виконавча влада значним чином персоніфікована; партії готові до вживання будь-яких заходів для подолання «гегемоністських прагнень» своїх опонентів; не виключене періодичне повертання до диктатури.

Проте політична трансформація держав, що прийняли концепцію демократичного правління, не в усьому збігалася з нормативним уявленням про таке правління (адже в реальному житті ідеальних моделей не існує). Насамперед цей «незбіг» зумовлюється мірою насиченості суто демократичними компонентами. Змістовна наповненість демократії в реальному управлінні цих моделей звучується, бо в його процесі наголос насамперед робиться на здійсненні владних функцій, а вже потім на таких сутнісних чинниках демократії, як пріоритет прав людини над правами держави, обмеження влади більшості над меншістю, верховенство закону в усіх сферах суспільного життя тощо. Однак така недосконалість демократії хоч і хвилює демократичну спільноту, проте не принижує великого позитивного значення демократії для людства, особливо в порівнянні з авторитарним типом правління.

Доречним буде на завершення огляду демократичних концепцій політичного правління, навести класифікацію моделей демократії британсько-

⁹ Linz J. Toward Consolidated Democracies / J. Linz, A. Stepan // Journal of Democracy, 1996. Vol. 7, no. 2. P. 17.

¹⁰ Schmitter P. The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far East Should They Attempt to Go? / P. Schmitter, T. Karl // Slavic Review. 1994. Vol. 53, no. 1 (Spring).

го політичного філософа Д. Гелда¹¹, що міститься у третьому виданні книги «Моделі демократії» («Models of Democracy», 2006). Він пропонує дев'ять основних моделей демократії та аргументовано аналізує в книзі наявність в історичній і національній перспективі дескриптивних і нормативних елементів теорій і практичних форм:

1. Класичної демократії.
2. Республіканської демократії, що має два варіанти:
 - «республіканізм, що розвивається» (англ. *developmental republicanism*);
 - «протективний республіканізм» (англ. *protective republicanism*).
3. Ліберальної (представницької) демократії, яка також має два варіанти:
 - «демократія, що розвивається» (англ. *developmental democracy*);
 - «протективна демократія» (англ. *protective democracy*).

Відповідно до запропонованих моделей, до «протективної» (тобто до тієї, що захищається) демократії належать теорії, розроблені Т. Гобсом, Дж. Локком та Ш. де Монтеск'є.

4. Модель прямої демократії (англ. *direct democracy*) спирається на теорію К. Маркса.

Серед інших моделей сучасних моделей демократії, про природу яких йдуть інтенсивні дискусії, Д. Гелд виділяє ще п'ять, а саме:

5. Конкурентну елітистську демократію (англ. *competitive elitist democracy*), родоначальниками якої вважає М. Вебера і Й. Шумпетера.

6. Плюралістичну демократію (англ. *pluralism democracy*), аналізуючи яку Гелд звертається до праць Д. Трумена і Р. Даля.

7. Правова демократія (англ. *legal democracy*) — Ф. Гаск, Р. Нозик, «нові праві».

8. Демократію участі, або «партиципаторну», демократію (англ. *participatory democracy*) — Н. Пулантзас, К. Пейтмен, Б. Барбер, «нові ліві».

9. Деліберативну, або дорадчу, демократію (англ. *deliberative democracy*), представлену Дж. Бесетом, Б. Манінім і Дж. Коеном.

Можна стверджувати, що у відповідь на теорію кризи демократії, про яку вже згадувалося раніше, з'явилися концептуальні моделі деліберативної демократії¹².

Моделі деліберативної, або дорадчої демократії

Термін «деліберативна демократія» був започаткований американським політичним філософом Дж. Бесетом у його статті «Деліберативна демократія:

¹¹ Held D. *Models of Democracy*, Stanford University Press, 2006. 338 p.

¹² Wojciechowska M. *Deliberative Democracy as an Answer for Crisis in Democratic Governance* [Electronic resource] // *Radical Politics Today*, April 2010. Access mode: https://research.ncl.ac.uk/spaceofdemocracy/word%20docs%20linked%20to/Uploaded%202009and10/Marta/Deliberative_Democracy_as_an_Answer_for_Crisis_in_Democratic_Governance.pdf (access date:5.04.2019). Title from the screen.

основні принципи в республіканському уряді»¹³, що побачила світ 1980 р. Водночас привернемо увагу до того, що цей термін набув популярності наприкінці 1980-х років завдяки іншим дослідникам, а саме — Б. Маніну¹⁴ і Дж. Коену¹⁵, роботи яких були присвячені проблематиці деліберативної та політичної легітимності й надруковані, відповідно, у 1987 та 1989 роках, а також німецькому філософу Ю. Габермасу, який розвинув ідею деліберативної демократії в рамках своєї теорії комунікативної дії (1981, 1996, 1998); і американському філософу Дж. Ролзу, автору «Теорії справедливості» (1971) і його послідовникам (серед яких, вище вже згаданий професор Стенфордського університету Дж. Коен).

Щодо перекладу українською зазначимо, що термін «деліберативна демократія» містить кальку з англійського слова «делібератія» (*deliberation*), яке походить від латинського «*delibero*» — зважувати (подумки), обговорювати, обмірковувати. З англійської мови «*deliberation*» перекладається українською як «обговорення», а «*deliberative*» — як «дорадчий». Своєю чергою, на думку лінгвістів, перевести з англійської мови термін «*deliberative democracy*» українською можливо, як «дорадча демократія» і «демократія обговорення», проте здебільшого тут буде використовуватися саме термін «деліберативна демократія». Існує чимало дефініцій поняття деліберативної демократії, що відрізняються одна від одної насамперед пропонованими інструментами, методами, способами проведення обговорення, акцентуванням уваги на певних її складових тощо. Водночас, на думку ряду дослідників, серед яких згадаю ім'я бельгійської політичної філософині Ш. Муфф, можливо виділити два основних напрями у трактуваннях деліберативної демократії. Один напрям солідаризується з позицією Ю. Габермаса. Серед його прихильників, зокрема, американська вчена-теоретик політичного та феміністичного соціального напрямку С. Бенхабіб¹⁶; а другий — представлений послідовниками Дж. Ролза (тут найбільш часто згадують американського політичного філософа Дж. Коена).

На відмінності цих підходів побудована робота Габермаса «Політичний лібералізм — полеміка із Джоном Ролзом», що ввійшла до його монографії «Залучення іншого: нариси політичної теорії», російський переклад якої вийшов у 2001, а український — в 2006 році¹⁷. За Габермасом, до багатовек-

¹³ *Bessette J. M. Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government. How democratic is the constitution? Washington, D. C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1980. P. 102—116 [Electronic resource]. Access mode: <https://www.econbiz.de/Record/deliberative-democracy-the-majority-principle-in-republican-government-bessette-joseph/10001898473> (access date:5.04.2019). Title from the screen.*

¹⁴ *Manin B. On Legitimacy and Political Deliberation. Political Theory. 1987. P. 338—368.*

¹⁵ *Cohen J. Deliberation and Democratic Legitimacy // The Good Polity. Normative Analysis of the State / eds. A. Hamlin, B. Pettit. Oxford: Brasil Blackwell, 1989. P. 17—34.*

¹⁶ *Benhabib S. Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy // Democracy and difference: contesting the boundaries of the political. Princeton University Press, 1996. P. 67—94.*

¹⁷ *Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / пер. с нем. Санкт-Петербург: Наука, 2001. 417 с.; Габермас Ю. Залучення іншого: студії з політичної теорії. Львів: Астролябія, 2006. 416 с.*

торного діалогічного інтелектуального дискурсу залучаються різні актори та зацікавлені сторони, тим самим сприяючи забезпеченню демократичного врядування на рівні сучасних вимог і можливостей. Аргументи, що використовуються в процесі цього дискурсу, за визначенням Габермаса, «дозволяють виявити загальнозначуще нормативне у висловлюваннях»¹⁸, і отримана в ньому істина інтерпретується німецьким дослідником і як процес пізнання, і як формування пізнаної соціальної реальності. В цьому контексті будь-яке нормативно істотне, дійсно моральне рішення розглядається як результат використання соціальних дискурсивних практик. «Деліберативність (...) вказує на прийняття певної установки, спрямованої на соціальне співробітництво, а саме — встановлення відкритості, готовності дослуховуватися до розумних доводів, що супроводжують заяви інших осіб, так само, як до своїх власних. Деліберативне середовище надає можливість для сумлінного обміну думками — в тому числі для того, щоб його учасники відзвітували, як кожен з них сам розуміє свої життєві інтереси — ...коли в тому чи іншому рішенні, якщо воно приймається, виражається якесь узагальнене судження»¹⁹. В цій концепції політика створення дорадчої демократії має зводитися до «ідеальної процедури» для обговорення та ухвалення рішень²⁰.

Згідно з баченням Дж. Коена, термін «деліберативна демократія» означає певну асоціацію, яка регулюється за допомогою обговорення. Його учасники погоджуються, що асоціація була заснована на підставі результатів обговорення та є основою для подальшого обговорення. Тому обговорення становить основу легітимності об'єднання та мусить здійснюватися відповідно до раніше узгоджених і загальноприйнятих правил. Важливо також, щоби ці правила були прості та зрозумілі для всіх учасників. За словами Коена, незважаючи на те, що члени асоціації мають дуже різні преференції та бачення спільного блага, всі вони поділяють обов'язок вирішити спори та ухвалювати рішення шляхом обговорення. З іншого боку, вони не відчують себе зобов'язаними досягти певної мети²¹. *Ця процедура має використовуватись у всіх установах, де це можливо.* Коен характеризує деліберативну демократію, зазначаючи безліч необхідних умов — дебати, на його думку, мають полягати в обміні аргументами та інформацією таким чином, щоби політична позиція, яку приймали сторони, мусила бути прийнята або, щонайменше, її дотримувалися. Громадське обговорення має бути відкритим для всіх членів суспільства, і по суті, ніхто не має бути виключеним з нього. Це також означає, що всі учасники мають рівне право висунути аргументи, критикувати їх та задавати питання.

¹⁸ Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії громадянське суспільство. Львів, 2000. С. 125.

¹⁹ Хабермас Ю. Вовлечение другого. С. 389.

²⁰ Habermas J. Between Facts and Norms. Contributions to Discourse Theory of Law and Democracy. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1996. P. 304—306.

²¹ Cohen J. Deliberation and Democratic Legitimacy.

Концептуальне бачення доречності застосування деліберативної демократії в усіх можливих інституціях, включаючи уряд, було критично оцінено Габермасом²². Подібні висновки, критичні щодо універсальної застосовності деліберативної демократії, були підтримані Дж. Дризеком²³. На його думку, дорадча демократія має спиратися насамперед на інституції у сфері громадянського суспільства.

Своєю чергою, *авторське бачення визначення поняття деліберативної демократії*, яке буде слугувати робочим у рамках статті, є таким: деліберативна (дорадча) демократія є однією з моделей демократичного врядування, за якої ухвалення загальнозначущих рішень відбувається завдяки та з використанням: обговорення, консультативних практик, експертизи тощо; із залученням організацій громадянського суспільства (ОГС), активних громадян, інших акторів, а також емпіричних соціологічних інструментів, широкого інструментарію кількісних і якісних методів соціальних досліджень (зокрема, опитувань, форумів, дебатів, фокус груп тощо).

Узагальнюючи характеристики деліберативної демократії, слідом за авторами праці «Чому деліберативна демократія?»²⁴ зазначимо, що першою її характеристикою є вимога обґрунтування, адже в умовах демократії лідери мають мотивувати свої рішення та відповідати на застереження, які надаються громадянами. Друга характеристика полягає в тому, що вся аргументація, що наводиться в цьому дискурсі, мусить бути доступною для всіх громадян, яким вона адресована. Третя характеристика наголошує на тому, що вона має на меті виробити рішення, яке є обов'язковим протягом певного періоду часу. В цьому відношенні дискусійний процес не схожий на ток-шоу чи академічний семінар. Учасники не сперечаються заради аргументів; вони не сперечаються навіть заради самої істини, хоча правдивість їхніх аргументів є цілеспрямованою чесною, оскільки це необхідна мета для виправдання свого рішення. Підсумовуючи, зауважимо: як вже зазначалося, попри наявність множинності моделей демократії, переважно їх можна звести до двох основних форм реалізації демократії: пряма демократія (яка в сучасних умовах зберіглася в невеликій кількості традиційних суспільств, проте інструменти прямої демократії, наприклад референдум, використовуються і в сучасних умовах) і представницька демократія (коли громадяни вибирають лідерів, яким делегують владу).

На роль третьої форми претендує деліберативна демократія, що, на думку деяких дослідників, поєднує елементи представницької демократії, прямої демократії та демократії участі. Наприклад, уже згаданий Д. Гелд зауважує, що «існує кандидат на статус ще однієї ... моделі (демократії): «дорадча демо-

²² Габермас Ю. Залучення іншого.

²³ Dryzek J. *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. New York: Oxford University Press, 2002. P. 162.

²⁴ Gutmann A., Thompson D. *Why Deliberative Democracy?* Princeton University Press, 2004. 232 p.

кратія». Своєю чергою, Габермас у статті «Що таке «деліберативна політика» називає деліберативну демократію «третьою моделлю демократії», що вигідно відрізняється від демократії ліберальної та республіканської. «Третя модель демократії, яку я хотів би запропонувати, ґрунтується саме на умовах комунікації, за яких політичний процес передбачає для себе досягнення розумних результатів, оскільки в цьому випадку він у всій своїй широті здійснюється в деліберативному модусі. Якщо ми робимо поняття процедури деліберативної політики нормативно змістовним ядром теорії демократії, то виникають відмінності і стосовно до республіканської концепції держави як моральної спільності, і стосовно до ліберальної концепції держави, як стража економічного співтовариства (...). Теорія дискурсу сприймає елементи обох сторін і інтегрує їх у понятті ідеальної процедури наради й ухвалення рішень. Ця демократична процедура встановлює внутрішній зв'язок між переговорами, дискурсами само-згоди і справедливості й обґрунтовує припущення, що за таких умов досягаються розумні та, відповідно, чесні результати»²⁵.

Отже, публічний дискурс деліберативної демократії має п'ять головних характеристик:

- (1) релевантність інформації (тобто надання учасникам доступу до точної інформації, яка, на їхню думку, є релевантною цій проблемі);
- (2) намагання знайти баланс різних поглядів (ситуація, в якій аргументи, запропоновані з одного боку або з однієї точки зору, не створюють загрозу одразу бути відкинутими тими, хто дотримується інших поглядів);
- (3) різноманітність (ступінь, в якому основну суспільну позицію — точку зору — представляють учасники дискусії);
- (4) сумлінність (ступінь, в якому учасники щиро зважують суть аргументів);
- (5) рівноправний розгляд (ступінь, до якого аргументи, запропоновані всіма учасниками, розглядаються по суті, незалежно від того, які учасники пропонують їх).

Таким чином, деліберативна демократія належить до напряму в теорії демократії, що прагне розширити владу громадянського суспільства і його вплив на законодавчу та виконавчу владу за допомогою дорадчої процедури, за умови, що дискурс є інформативним, збалансованим, свідомим, незалежним і всебічним, а сам процес і рішення в ньому — обґрунтованими, доступними для аудиторії, якої ці рішення стосується.

Оцінка рівня розвитку демократії в Україні

Індекс демократії (англ. *The Democracy Index*) країн світу, що розраховується за методикою британського *The Economist Intelligence Unit's*²⁶ (аналітичний

²⁵ Хабермас Ю. Что такое «делиберативная политика»? // Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / пер. с нем. Санкт-Петербург, 2001. С. 392.

²⁶ The Economist Intelligence Unit (2023) Democracy Index 2022. Frontline democracy and the bat-

підрозділ британського часопису «The Economist»), заснованою на комбінації експертних оцінок і результатів опитувань громадської думки з відповідних країн. Індекс демократії оцінює та порівнює 167 країн у п'яти широких категоріях: виборчий процес і плюралізм, функціонування влади, політична участь, демократичність політичної культури та громадянські свободи. Фінальна оцінка відбувається за 60 показниками у бальній системі від 0 до 10, де 0—4 бали авторитарний режим, 4—6 балів — перехідний (гібридний) режим, 6—8 балів — неповна (недосконала) демократія (англ. *flawed democracy*), 8—10 балів — повноцінна демократія. Застосовуються наступні визначення рівнів розвитку демократії та політичних режимів:

а) повноцінна демократія — країна, де громадянські свободи й основні політичні свободи не тільки поважаються, а також підкріплюються політичною культурою, що сприяє розвитку демократичних принципів. Ці народи мають діючу систему урядової влади, незалежність судової влади, чії рішення обов'язкові до виконання, уряд, що адекватно функціонує і засоби масової інформації, які є незалежними та різноманітними. Ці країни мають лише незначні проблеми в демократичному функціонуванні. У 2023 році, за методологією EIU, лише 14 % країн світу можна було класифікувати як повністю демократичні.

б) неповна демократія — країни, де вибори справедливі та вільні, але можуть виникати проблеми (наприклад, порушення свободи засобів масової інформації — ЗМІ), хоча основні громадянські свободи шануються. Проте ці країни (біля 29 % країн світу) мають істотні недоліки в інших демократичних аспектах, у тому числі нерозвиненість політичної культури, низький рівень участі в політиці, і проблеми у функціонуванні системи управління.

в) перехідний (гібридний) режим (стосується 22 % країн у світі) притаманний країнам, де постійно існують непрямі порушення на виборах, що перешкоджають визнанню їх чесними та вільними. В цих державах часто наявний уряд, який чинить тиск на політичних опонентів, відсутня незалежна судова система, широко розповсюджена корупція, переслідування та тиск на ЗМІ, відсутнє повноцінне верховенство права і більш виражені недоліки, ніж у неповних демократій у сферах розвитку політичної культури, низький рівень участі в політиці, і проблеми у функціонуванні системи управління;

г) авторитарний режим — країни, де політичний плюралізм відсутній або вкрай обмежений. Держава в цих країнах часто базується на абсолютній диктатурі, може мати деякі традиційні інститути демократії — проте мізерної значущості, порушення й утиски громадянських свобод є звичайним явищем, вибори, якщо вони проводяться, то не є чесними і вільними, ЗМІ часто підпорядковані державі або контролюються організаціями, пов'язаними із правлячим режимом, судова система не незалежна, наявна

tle for Ukraine [Електронний ресурс]: <https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/DI-final-version-report.pdf> (access date: 3.09.2023).

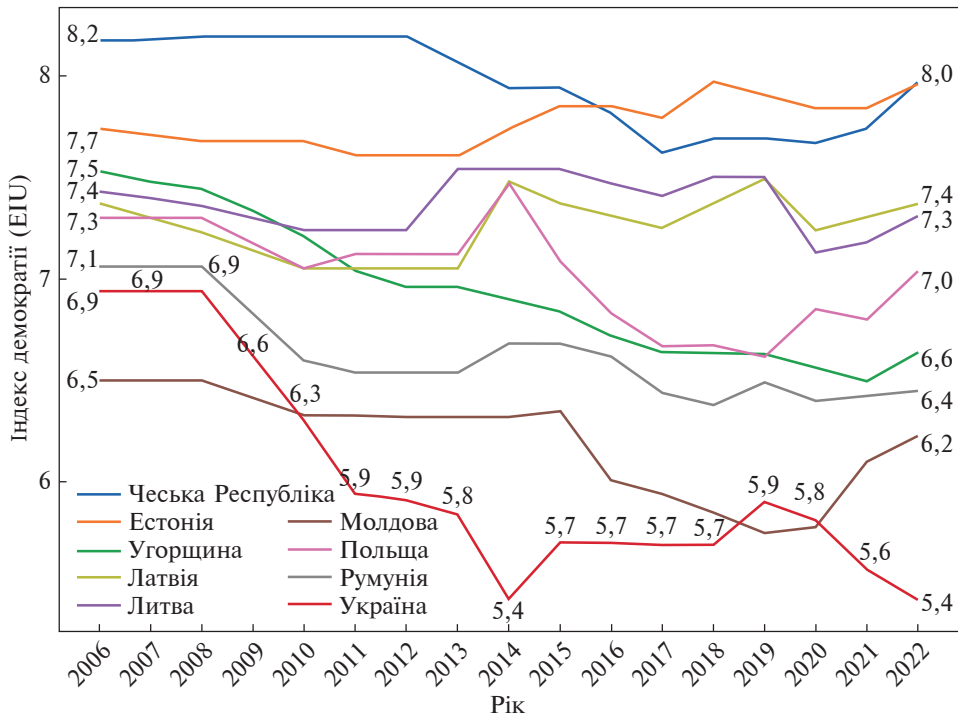

Рис. 1. Рівень розвитку демократії в Україні (згідно з Індексом демократії The Economist Intelligence Unit's), у балах
Джерело: Розрахунки авторів на основі даних Індексу демократії 2022 (EIU 2023).

повсюдна цензура і придушення урядової критики. Понад 35% країн у світі — це авторитарні режими.

На рис. 1 показано зміни значень індексу демократії для України за період 2006—2022 рр. порівняно з іншими демократичними країнами Центральної та Східної Європи. Представлені показники свідчать про низький рівень розвитку демократії в Україні порівняно з іншими країнами регіону. У період з 2006 до 2008 року, після Помаранчевої революції та наступних демократичних перетворень, загальний рівень демократії вважався задовільним. У цей період, згідно з рейтингом EIU, Україна класифікувалася як «неповна демократія» і була в рейтингу серед 50 найбільш демократичних країн світу. Після цього, у період з 2009 до 2014 років, який припадає головним чином на фінансову кризу в Україні 2008—2009 років та президентство Віктора Януковича у 2010—2014 роках, спостерігалася різке зниження оцінок стану розвитку демократії в Україні. Це призвело до того, що країну було класифіковано як «гібридний режим». Наступний період поступового зростання демократії, який почався з протестів на Майдані і Революції Гідності (листопад 2013—лютий 2014 року), і пік якого припав на 2019 рік,

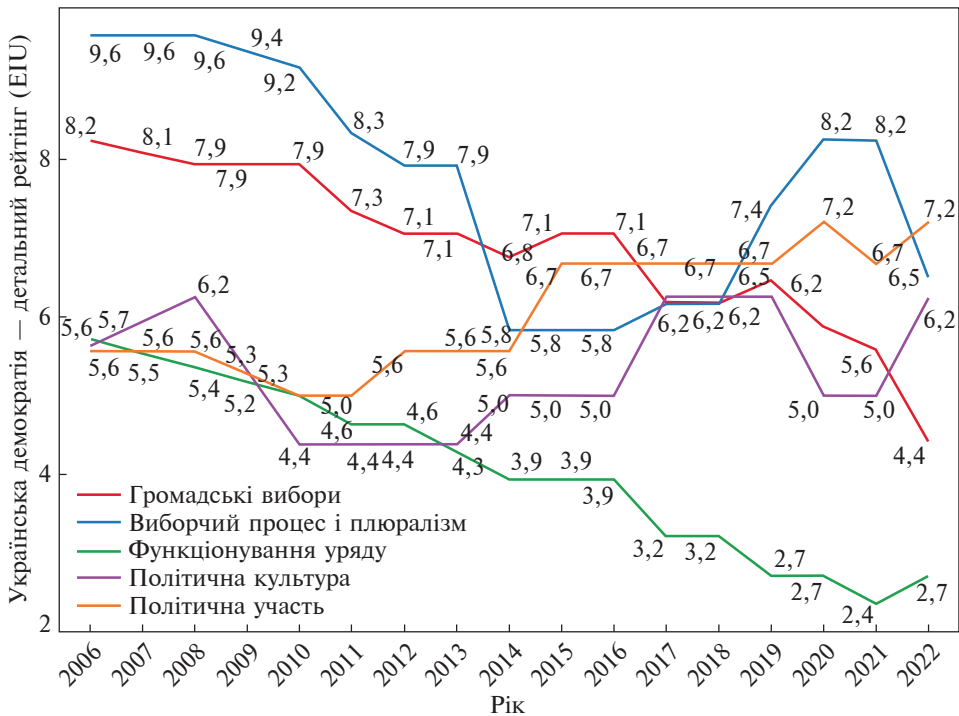

Рис. 2. Рівень розвитку демократії в Україні за окремими категоріями (згідно з Індексом демократії The Economist Intelligence Unit), у балах

Джерело: Розрахунки авторів на основі даних Garminder.org та Індексу демократії 2020 (EIU 2021), Індексу демократії 2021 (EIU 2022) та Індексу демократії 2022 (EIU 2023). (Garminder.org; Economist Intelligence Unit (2021). Democracy Index 2020, Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/>; Economist Intelligence Unit (2022). /[дата звернення: 29.08.2023]. Назва з екрана. Democracy Index 2021, Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2021/>; Economist Intelligence Unit (2023). Democracy Index 2022, Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022/>/(дата звернення: 29.08.2023). Назва з екрана).

був замінений іншою регресією демократії з початком пандемії коронавірусу у 2020 році. Цей період порівняно низьких оцінок стану розвитку демократії триває до сьогодні, і рейтинг України у 2022 році становить 5,4 — такий же низький, як до Помаранчевої революції.

Для того, щоб краще зрозуміти специфіку розвитку української демократії, ми розглянемо детальніше категорії Індексу демократії, а саме: Виборчий процес та плюралізм; Функціонування уряду; Політична участь; Політична культура; Громадянські свободи (представлені на рис. 2). Вивчення їхніх змін у часі дає змогу глибше зрозуміти траєкторію розвитку української демократії. Коливання оцінок у різних категоріях можна пояснити як внутрішньою політичною динамікою, так і зовнішнім геополітичним тиском.

Категорія «Виборчий процес і плюралізм» є тією, яка в середньому з часом отримала найвищу оцінку. Однак з 2006 по 2014 рік спостерігається помітний спад, за яким слідує дуже низький рівень протягом наступних кількох років, що ілюструє виклики для виборчих процесів. Після 2021 року спостерігається зростання, що свідчить про потенційні реформи або вдосконалення виборчого процесу. Хоча фіксується виразне відновлення у 2019—2021 роках, у 2022 році ми знову бачимо спад до 6,5 бала. Це зниження рівня демократії переважно є результатом надзвичайних політик, пов'язаних із введенням воєнного стану в Україні у відповідь на повномасштабну агресію Росії проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року; а також заборону проросійських політичних партій (яка відбулася раніше) і обмеження у роботі ЗМІ²⁷. Отже, обмеження у ракурсі прав людини накладені нормами режиму воєнного стану можна розглядати лише як тимчасові заходи, які підлягають скасуванню після закінчення дії цього спеціального режиму. Також підлягають відновленню у повному обсязі принципи свободи слова та демократичні норми функціонування незалежних ЗМІ, організацій громадянського суспільства в країні.

На противагу цьому, показник «Функціонування уряду» має більш песимістичну динаміку, з постійним зниженням, що свідчить про перешкоди у впровадженні політики та політичну нестабільність. Наразі це найгірше оцінена складова української демократії з найнижчим в історії (за часів проведення оцінки стану розвитку демократії в Україні) рейтингом у всього 2,4 бала у 2021 році. Однак у 2022 році було помічено деяке поліпшення в цій категорії, хоча й невелике, навіть попри призупинення деяких процедур контролю та зворотного зв'язку через централізацію державної влади в руках Президента, прийнятої як наслідок повномасштабної війни в країні.

Категорія «Громадянські свободи», яка спочатку також була оцінена відносно добре, також зазнала регулярного зниження протягом періоду вимірювання, зменшившись з початкового значення 8,2 бала у 2006 році до 4,4 бала у 2022 році. Особливо після 2019 року ми бачимо посилення цього падіння. Цей спад також є наслідком того, що країна перебуває під впливом військової агресії Росії, а потім з початком її повномасштабної фази, й дії режиму воєнного стану, що включає обмеження на свободу пересування.

Проте не всі траєкторії спрямовані на подолання викликів. «Політична участь», що відображає залучення громадян до політичного процесу, після періоду низьких оцінок у 2006—2014 роках, демонструє підйом приблизно в середині 2010-х років, що відображає протести Помаранчевої революції та Революції гідності. Цей сплеск підкреслює поступове відновлення ступеня свободи громадського простору в Україні, яке триває до сьогодні, з поточним рейтингом 7,2 і стає найвищою категорією у 2022 році.

²⁷ Economist Intelligence Unit (2023). Democracy Index 2022, [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022/> (дата звернення: 29.08.2023). Назва з екрана.

Нарешті, річні оцінки в категорії «Політична культура» дуже сильно коливаються. Вони демонструють загальне зниження приблизно до 2015 року, а потім знову починає зростати (за винятком ще одного періоду спаду у 2020—2021 роках) і наразі становить 6,2 бала. Це свідчить про зрушення в політичній культурі країни, пов'язані зі зміною національних трендів та усвідомлення своєї ідентичності.

Наведені вище категорії щодо «Політичної участі» та «Політичної культури» є надзвичайно важливими при вивченні потенціалу впровадження елементів деліберативної демократії в Україні. Деліберативна демократія акцентує увагу на важливості включення різноманітного спектру акторів у процес прийняття політичних рішень. Таким чином, високі або зростаючі, рівні політичної участі свідчать про те, що більшість населення активно залучена до політичного процесу, включаючи голосування та інші форми громадянської активності. Водночас, змінні оцінки політичної культури з часом свідчать про необхідність зусиль для стабілізації достатнього ступеня суспільного консенсусу та підтримки демократії.

У рамках розгляду цієї теми, вельми цікавими є результати наукового політологічного проекту «Багатобарвність демократії» *V-Dem* Інституту, що розробляють порівняльні дослідження показників під назвою «V-Dem Індекс демократії» (*Democracy Indices (V-Dem)*) в університеті Гьотеборга у Швеції та Інституті Келога в університеті Нотр-Дам у США, в якому задіяні понад 3 тисячі експертів на різних континентах. До складу *V-Dem* Індексу демократії входять два індекси: Індекс ліберальної демократії (англ. *Liberal Democracy Index*) та Індекс електоральної демократії (англ. *The Electoral democracy Index*), і чотири компоненти (ліберальний, участі, деліберативний та егалітарний — англ. *Liberal, Participatory, Deliberative, Egalitarian*), які, своєю чергою, мають ще додаткові внутрішні показники, за кожним з яких визначається окремий рейтинг.

Так, Індекс ліберальної демократії *V-Dem (LDI)* фіксує як ліберальний, так і електоральний аспекти демократії на основі 71 показника, включеного до Індексу ліберальної складової (скорочено — *LCI*) та Індексу виборчої демократії (скорочено — *EDI*). *EDI* відображає порівняно амбітну ідею виборчої демократії, де низка інституційних особливостей гарантує вільні та чесні вибори, такі, як свобода асоціацій і свобода висловлення поглядів. *LCI* йде ще далі та фіксує обмеження, поставлені перед урядами, з огляду на два ключові аспекти: захист особистих свобод; баланси та противаги між гілками влади (законодавчою, виконавчою та судовою) і їхніми інституціями. Своєю чергою, Індекс виборчої демократії *V-Dem* фіксує не лише те, наскільки в рамках політичного режиму певної країни проводяться, відповідні чинному правовому полю, вільні та чесні вибори, але й фактичний простір для свободи висловлення поглядів, альтернативні джерела інформації та асоціації; а також виборче право чоловіків та жінок; і ту міру, якою важелі державної політики надаються обраним політичним діячам.

Станом на 2023 рік, серед 179 країн, оцінених у проєкті V-Dem, рейтинг демократії в Україні отримав 105 місце за Індексом виборчої демократії та 114 місце за Індексом ліберальної демократії. Україна має вищі показники за індексами, що стосуються включення громадянського суспільства в процесі прийняття рішень: 99 місце за Індексом участі в демократії та 91 місце за Індексом деліберативної демократії. Натомість за Індексом егалітарної демократії Україна займає 94 місце. На рис. 3, заснованому на даних V-Dem (2023), показано, як різні елементи демократії в Україні змінювалися з часом. Враховуючи ускладнення, що виникають з взаємозалежності вищезазначених індексів (деякі індекси містять елементи інших або цілком інші індекси), ми вирішили зосередитися на аналізі окремих компонентів. Охоплюючи довгий період часу за допомогою опитування V-Dem, ми можемо з'ясувати, як оцінка демократії в Україні змінилася з моменту демократичного переходу.

Явище, яке особливо важливо в оцінці демократії в Україні у різні періоди, — це сильна взаємопов'язаність окремих компонентів та їхня значна змінність протягом часу. З 1990-х років та з моменту встановлення загально визнаної суверенної держави, демократія в Україні стикалася з нестабільністю та ретроградними політичними циклами²⁸. Незважаючи на відносно високі оцінки демократії у 1992—1997, 2006—2009 та 2019—2021 роках, замість прогресу в питаннях демократичних цінностей, інститутів та управління, за ними слідували повторні рухи регресії в розвитку демократії.

Серед компонентів демократії найвище, як правило, оцінювалася виборча складова, а найнижче — спочатку демократія участі, а тепер — ліберальна демократія. Враховуючи мету статті, яка аналізує взаємовідносини на перехресті демократії та громадського простору, дедалі краща оцінка компоненти деліберативної демократії слід оцінити позитивно. Зростання індексу дорадчої демократії підкреслює зобов'язання України посилити громадську експертизу та участь у процесі демократичного прийняття політичних рішень.

Не зупиняючись на детальному розгляді усіх показників *V-Dem* Індексів демократії окремо, надалі зосередимося тільки на складових і даних Індeksu компонентів деліберативної (дорадчої) демократії в Україні. До складових компоненту «Індeksu деліберативної демократії» входять наступні показники:

а) аргументованість і правомірність (англ. *Reasoned justification*) — вимірює, наскільки політична еліта надає громадськості обґрунтовані виправдання своїх планів та рішень;

б) правомірність (обґрунтованість) спільних цілей (англ. *Common Good justification*) — вимірює, наскільки політична еліта обґрунтовує свої рішення з точки зору загального добра;

²⁸ Minakov, M., Rojansky, M. Democracy in Ukraine: Are We There Yet? Kennan Cable, 30, 2018. P. 1—17. 116 [Electronic resource]. Access: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/kennan_cable_30_-_rojansky_minakov.pdf (access date: 9.09.2023).

в) повага до контраргументів (англ. *Respect for counterarguments*) — вимірює, наскільки політична еліта визнає та поважає контраргументи;

г) діапазон консультацій (англ. *Range of consultation*) — вимірює, наскільки широкий діапазон консультацій на рівні еліти (тобто чи консультуються вони з дуже вузькою групою або всіма частинами політичного спектру та всіма політично важливими секторами суспільства);

г) залучення суспільства (англ. *Engaged society*) — вимірює, наскільки широкі та наскільки незалежні є громадські обговорення та консультації.

Аналіз цих окремих компонентів, показаний на рис. 4, дає детальну картину прогресу та невдач деліберативної демократії в Україні. Тенденція до зростання за більшістю компонентів, особливо у сфері консультацій та поваги до контраргументів, свідчить про прихильність України до більш інклюзивного та деліберативного демократичного процесу. Компонент, що вимірює діапазон консультацій, який відображає різноманітність і широту консультацій у процесах прийняття рішень, розпочався зі скромного показника 0,92 у 1990 році, але зазнав значних покращень, досягнувши піку в 3,56 у 2019 році. Незважаючи на коливання, показник залишається високим — 3,41 у 2022 році, що свідчить про широкий спектр консультацій в останні роки. Компонент поваги до контраргументів, що відображає демократичну цінність поваги до протилежних поглядів, розпочався на рівні 0,83 у 1990 році. З роками це значення постійно зростало, досягнувши свого найвищого значення 2,71 у 2019 році. Станом на 2022 рік він залишився на високому рівні 2,69, що підкреслює важливість, яку Україна надає повазі до різних думок.

Компоненти «Залучення суспільства» та «Правомірність спільних цілей» отримали високі оцінки протягом усього аналізованого періоду. Компонент «Правомірність спільних цілей», який відображає прихильність до рішень, що приймаються в інтересах усіх громадян, стартував на рівні 3,6 у 1990 році і був відносно стабільним до 2010 року. У наступні роки відбулося значне падіння у 2013 році, досягнувши найнижчого значення в 2,15. В наступні роки відбулося відновлення, і до 2022 року значення індексу зросло до 3,8. Індекс «Участі та залучення громадян», компонент «Залученість суспільства», у 1990 році становив 3,41. Найвищі значення цього компоненту (близько 4,0) спостерігалися на піках соціальної активності у 1991 році та у 2001—2004 роках. З роками показник зазнавав помірних коливань, але загалом залишався вищим за 3 бали у наступні роки. У 2022 році він становив 3,56 бала, що вказує на відносно залучене суспільство.

Останній компонент, «Аргументованість і правомірність», має найнижчі оцінки з плином часу. Починаючи з 0,24 бала у 1990 році, значення з роками зростало, з деякими коливаннями, і досягло свого максимуму у 2,47 у 2019 році. Однак до 2022 року воно впало до 1,53.

В цілому, дослідження V-Dem класифікує країни, залежно від рівня демократії, на чотири типи:

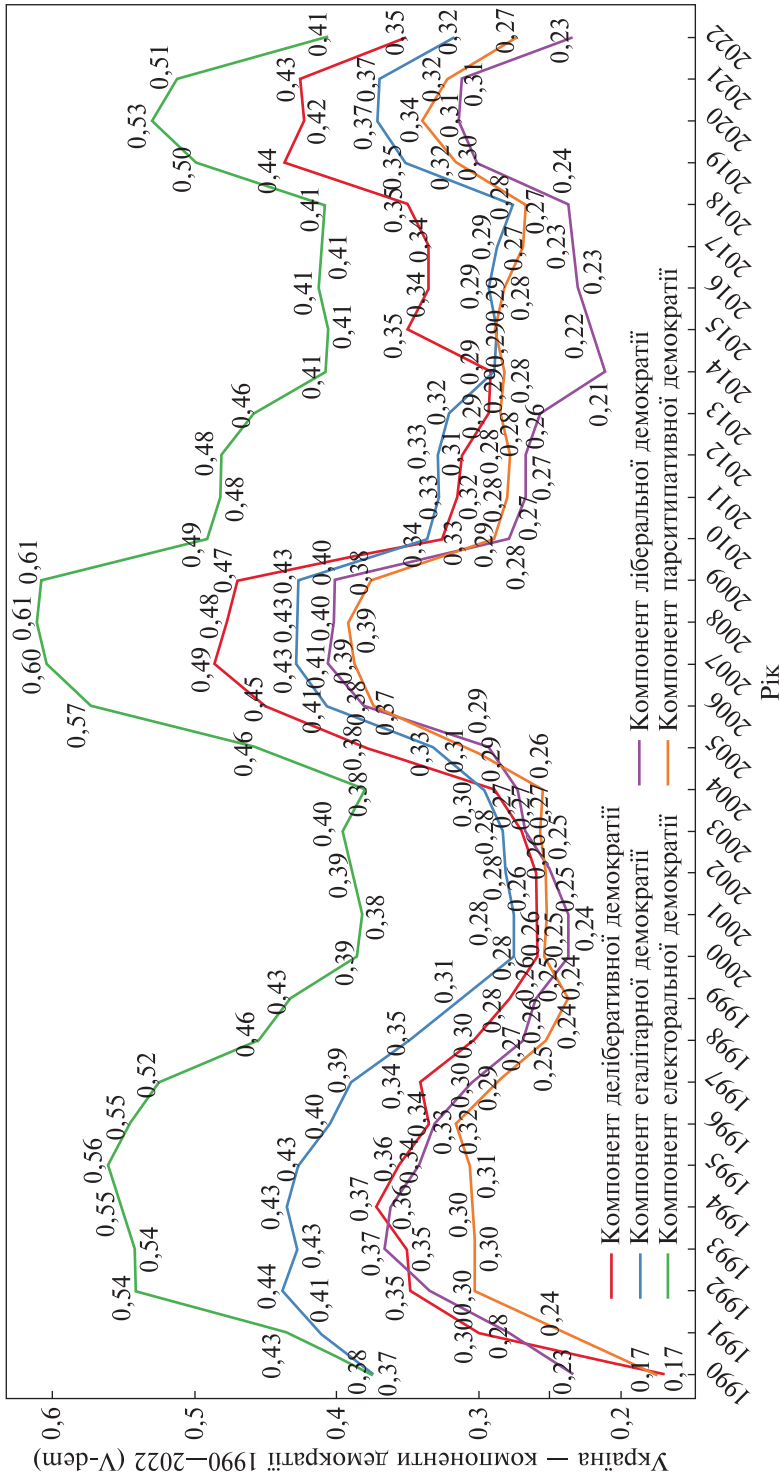

Рис. 3. Оцінка компонентів демократії (V-Dem) в Україні, 1990—2022
 Джерело: Розрахунки авторів на основі даних V-dem, Набір даних версія 13, <https://www.v-dem.net/data/dataset-archive/> (дата звернення 20.08.2023).

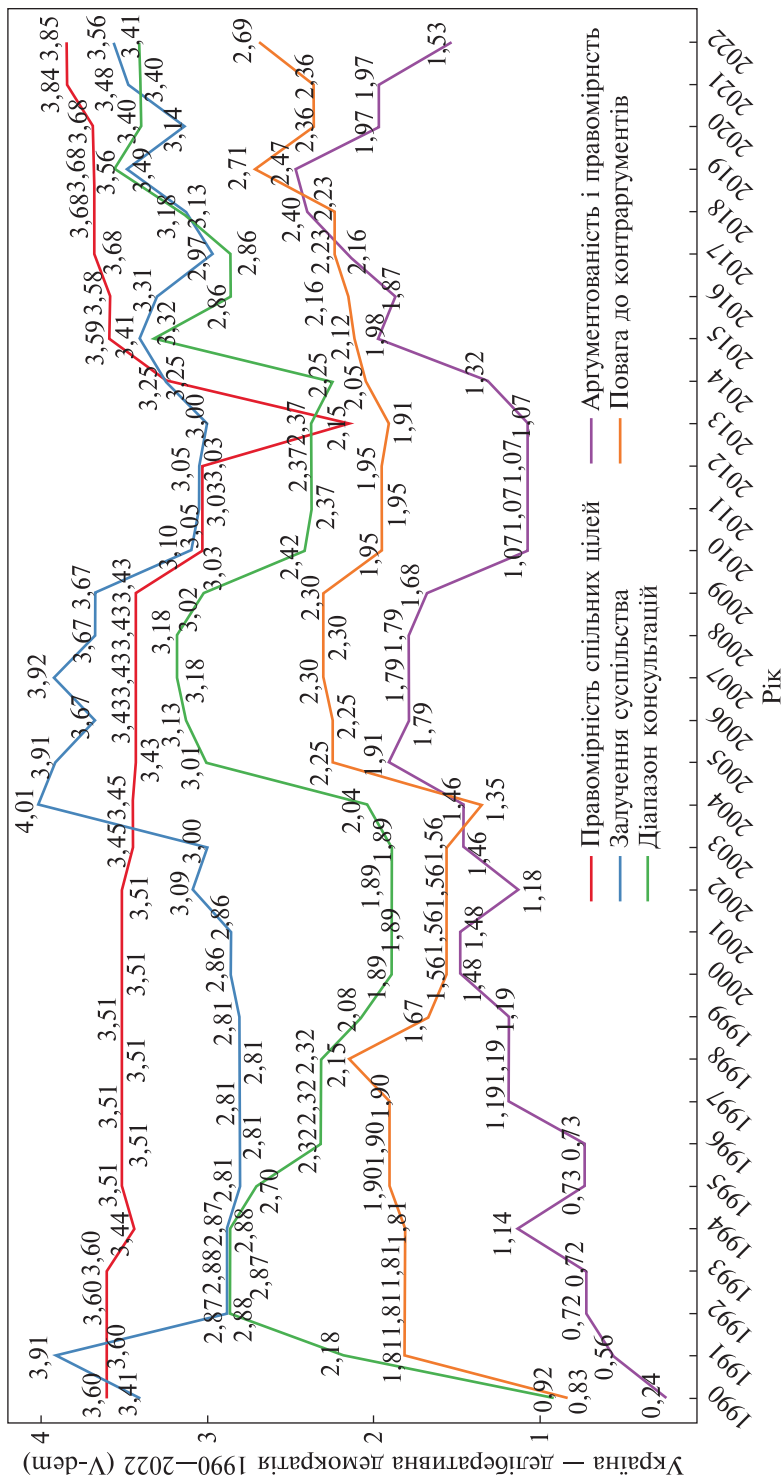

Рис. 4. Оцінка складових компоненту деліберативної демократії (V-Dem) в Україні, 1991—2022
 Джерело: Розрахунки авторів на основі даних V-dem, Набір даних версія 13, <https://www.v-dem.net/data/dataset-archive/> (дата звернення 20.08.2023).

1) ліберальна демократія — має вільні та чесні багатопартійні вибори, свободу виразу думки та об'єднань, вільний доступ до суду, прозоре правоохоронне середовище та ліберальні принципи поваги до особистих свобод, верховенства права, а також законодавче обмеження виконавчої влади;

2) виборча демократія — має вільні та чесні багатопартійні вибори, свободу виразу думки та об'єднань, але деякі інші демократичні вимоги не виконані;

3) виборча автократія — маючи *de jure* багатопартійні вибори, але насправді вибори не є вільними та чесними або не є багатопартійними;

4) закрита автократія — відсутність багатопартійних виборів для голів виконавчої влади або законодавчих органів.

Отже, як V-Dem, так і EIU оцінюють стан політичного режиму в Україні у 2023 році майже ідентично. EIU визначає стан розвитку політичного режиму в Україні як перехідний, гібридний режим, тобто країна поєднує елементи демократії з елементами авторитаризму.

Громадський простір в Україні

Громадський простір є предметом моніторингу, аналізу міжнародними організаціями та дослідницькими установами, наприклад, релевантні дані (де також оцінюється громадський простір в Україні загалом з усіма його складовими) представлені у глобальних рейтингах звітів *CIVICUS Monitor*²⁹, «Звіті про громадський простір» Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) (*OECD Civic Space Report, 2022*)³⁰ та Звітах Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд»³¹. Підходи до визначення поняття «громадський простір» є подібними у цих організацій.

Моніторинг глобального альянсу організацій громадянського суспільства та активістів (*CIVICUS Monitor*), до складу організацій-учасників якого входить також українська авторка, — це рейтинг стану громадського простору в кожній країні світу, заснований на кількох джерелах даних, що постійно оновлюються. Громадський простір визначається *CIVICUS* як сукупність умов, що дають змогу громадянському суспільству та окремим людям створювати організації, брати в них участь та спілкуватися вільно і без дискримінації, а отже, впливати на політичні й соціальні інституції та структури навколо них. Основні принципи громадського простору — права на свободу асоціацій, свободу мирних зібрань та свободу висловлення поглядів — гарантуються законом у більшості національних конституцій та міжнародних

²⁹ Див. The CIVICUS Monitor [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://monitor.civicus.org/about> (дата звернення: 10.08.2023). Назва з екрана.

³⁰ Див.: OECD (2022). The Protection and Promotion of Civic Space. Режим доступу: <https://www.oecd.org/gov/the-protection-and-promotion-of-civic-space-d234e975-en.htm> (дата звернення: 10.08.2023). Назва з екрана.

³¹ Механізм незалежного звітування Огляд плану дій: Україна 2021—2022 Ініціативи «Партнерство "Відкритий Уряд"». [Електронний ресурс]. https://www.opengovpartnership.org/wp-content/uploads/2021/11/Ukraine_Action-Plan-Review_2021-2022_UKR.pdf (дата звернення: 10.08.2023). Назва з екрана.

і регіональних інструментах прав людини, і ратифікація цих конвенцій є частиною зобов'язань держав відповідно до міжнародного права.

На основі постійного аналізу декількох потоків даних про громадський простір, кожній країні присвоюється одна з наступних оцінок: *відкритий, звужений, ускладнений (з перешкодами), репресивний, закритий*. Коротке визначення цих типів громадського простору, якими оперують у моніторинговому дослідженні CIVICUS Монітор, є наступними.

По-перше, *відкритий громадський простір* (англ. open) — це той, де держава і забезпечує, і гарантує функціонування громадського простору для всіх людей. Станом на березень 2023 року, з 197 країн, проаналізованих CIVICUS Монітор, лише 38 (19%) були оцінені як країни з відкритим громадським простором.

По-друге, *звужений громадський простір* (англ. narrowed) — характеризується як такий, де держава дозволяє громадянам та організаціям громадянського суспільства здійснювати свої права на свободу об'єднань, мирних зібрань та вираження поглядів, але порушення цих прав також мають місце. 42 країни (21%) були охарактеризовані як країни зі звуженим громадським простором.

По-третє, *ускладнений (з перешкодами) громадський простір* (англ. obstructed) — це простір, що зазнає утисків з боку можновладців, які накладають поєднання юридичних та практичних обмежень для повного використання основних прав людини. Такий тип громадського простору було спостережено у 40 країнах (20%).

По-четверте, *репресивний громадський простір* (англ. Repressed) — описується як значно обмежений з боку влади. Активні особи та члени громадянського суспільства, які критикують можновладців, ризикують підпадати під стеження, переслідування, залякування, ув'язнення, травмування та смерті. Репресивний громадський простір є найбільш поширеним у світі, оскільки його було зафіксовано у 50 країнах (25%).

По-п'яте, якщо характеризувати *закритий громадський простір* (англ. closed), то йдеться про повне закриття — як у законі, так і на практиці — громадського простору. Панує атмосфера страху та насильства, коли державним та потужним недержавним суб'єктам звичайно дозволяється ув'язнювати, серйозно травмувати та вбивати людей безкарно за спробу здійснення своїх прав на об'єднання, мирне зібрання та самовираження. У 27 з 197 країн, проаналізованих CIVICUS Монітор (майже 14%), існує закритий громадський простір.

Згідно з рейтингом CIVICUS Монітор, Україна входить до категорії країн, де громадський простір є «ускладненим» (англ. obstructed) починаючи з 2019 року по теперішній час (осінь 2023)³². Наразі просуванню громадського простору до більш сприятливих форм свободи асоціації, мирних зібрань і вираження думок в країні загрожує декілька факторів одночасно:

³²Див. CIVICUS Monitor. Tracking Civic Space. Ukraine. [Електронний ресурс]: <https://monitor.civicus.org/country/ukraine/> (дата звернення: 10.08.2023). Назва з екрану.

Рис. 5. Складові громадського простору за визначенням ОЕСР
Джерело: Підготовлено авторками статті.

а) російське повномасштабне військове вторгнення в Україну у лютому 2022 році та гібридна війна в Україні з 2014 року;

б) результати впливу від пандемії COVID 2020—2023 років;

в) перехід від економіки цивільного часу з постійними реформами управління до економіки, яка працювала під час війни, та нові форми повоєнного відновлення економіки та суспільного розвитку.

На даний момент існують обмеження для комплексного розуміння впливу всіх цих факторів на громадський простір в країні під час дії воєнного стану в Україні (він діє з лютого 2022 року).

Згідно з дефініцією Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), громадський простір визначається як набір правових, політичних, інституційних і практичних умов, необхідних неурядовим суб'єктам для доступу до інформації, самовираження, об'єднання, організації та участі в суспільному житті³³ (Див. рис. 5).

За аналізом ОЕСР, опублікованому у 2022 році, громадського простору у глобальному вимірі, владним інституціям надано наступні загальні рекомендації щодо сприяння, захисту та просування свободи громадського простору:

- захищати свободу вираження поглядів та сприяти їй;
- захищати свободу мирних зібрань і право на протест та сприяти їм;
- протидіяти дискримінації, відчуженню та маргіналізації, які непропорційно впливають на певні групи та перешкоджають рівноправній участі в суспільному житті;
- захищати правозахисників, журналістів, інформаторів та інші групи ризику;
- сприяти екосистемі інформації суспільного інтересу, яка захищає незалежні засоби масової інформації та сприяє доступу до інформації;
- захищати громадський простір в Інтернеті, зокрема шляхом протидії висловлюванню ворожнечі, неправдивої інформації та дезінформації;

³³ Див.: OECD Civic Space. [Електронний ресурс]: <https://www.oecd.org/gov/open-government/civic-space.htm> дата звернення: 10.08.2023). Назва з екрану.

- поважати конфіденційність і забезпечувати захист персональних даних, щоб уникнути довільного втручання в суспільне життя;
- створювати сприятливе середовище для організацій громадянського суспільства, яке сприяє їх позитивному внеску в суспільство;
- захищати громадський простір як усередині країни, так і через співпрацю в галузі розвитку в якості частини узгодженого політичного підходу;
- систематично захищати та просувати громадський простір як передумову участі громадян і зацікавлених сторін у прийнятті державних рішень для сприяння більш відкритому, прозорому та підзвітному врядуванню.

Аналіз взаємозв'язку поміж громадським простором і демократією

Філософські дослідження зв'язків поміж громадським простором і демократією сягають позаминулих століть, коли у працях британців Джона Мілтона, Джона Стюарта Міля був розвинутий аргументований дискурс щодо цінності захисту *свободи вираження поглядів, «свободи преси»* (що є складовим чинником громадського простору) і представницькою формою врядування (демократією)³⁴.

У сучасних соціальних та політичних теоріях також прослідковується ця кореляція, у новітніх аналізах привертається увагу не тільки до свободи традиційних засобів масової інформації, а й до соціальних мереж та онлайн медіа³⁵. Адже соціальні мережі та медіа створюють онлайн-простір для дебатів і дискусій, який, з одного боку, матиме значний позитивний вплив на демократію, а з іншого боку, новітні дослідження вимагають більш детального розгляду, зокрема щодо небезпеки поляризації: у соціальних медіа були виявлено тенденцію замикати людей у бульбашках однодумців, змушуючи їх закріплюватися у власних поглядах; а також сприяння некритичному мисленню і поширення та використання неперевіреної інформації³⁶.

Водночас, питання щодо масштабу та рівня загрози з боку соціальних медіа та мереж для демократії є предметом дискусії у наукових, політичних, медійних колах: дослідження 2021 року, яке критикує попередні дослідження за ненаукове визначення «фейкових новин», де не аналізується їхнє споживання

³⁴Див.: Ареопагітика: Промова п. Джона Мілтона до парламенту Англії про свободу друку», 1644 (Areopagitica; A speech of Mr. John Milton for the Liberty of Unlicenc'd Printing, to the Parliament of England, 1644), [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://krotov.info/acts/17/2/milton.htm> (дата звернення: 28.08.2023); Міл, Джон Стюарт. Про свободу та інші есе / Пер. з англ. — К: Видавництво Соломії Павличко Основи, 2001. — с. 25—66, 143, 217.

³⁵Див.: Кін Дж. Мас-медіа і демократія / Дж. Кін ; [пер. з англ. О. Гриценко]. — К.: К.І.С., 2009. — 134 с.; Lichtenberg L. Foundations and Limits of Freedom of the Press / Democracy and the Mass Media: A Collection of Essays / Edited by: Judith Lichtenberg. — Cambridge: CUP, 1994. — 424 p., Amartya K. Sen, Development as Freedom. London: Oxford University Press, 2001, тощо.

³⁶Див.: С. Sunstein, «Is Social Media Good or Bad for Democracy?» Conectas Sur 27, 2018.

та вплив на аудиторію, застерігає від політичних заходів, які породжений «моральною панікою» і вимагає більшого емпіричного дослідження³⁷.

Проблематика захисту та дотримання цінності та принципу свободи медіа знайшла відображення у багатьох сучасних нормативних документах країн, міжнародних організацій (на зразок Ради Європи, ЮНЕСКО, Freedom House, інші), де підкреслюється їхній зв'язок з демократією. У свою чергу проблематикою моніторингу дотримання принципу свободи медіа в Україні займаються низка національних та міжнародних організацій, серед яких — «Барометр свободи слова» Інститут масової інформації, річні Звіти «Свобода у світі», Freedom House, тощо. Так, згідно моніторингу щодо російських злочинів проти журналістів та медіа в Україні, який проводить Інститут масової інформації, за рік та шість місяців з початку повномасштабного вторгнення, Росія скоїла 529 злочинів проти журналістів та медіа в країні (рис. 6).

Наступною складовою, *яка характеризує зв'язок поміж громадянським простором і демократією*, є стан громадянського суспільства в країні. Згідно з американським дослідником М.Едвардс: «добровільні асоціації є... важливою опорою сприяння прозорості, підзвітності та іншим аспектам демократичного врядування... саме громадянське суспільство забезпечує канали, через які більшість людей можуть зробити так, щоб їхні голоси були почуті в прийнятті державних рішень, захист і просування їхніх громадянських і політичних прав, а також зміцнення їхніх навичок як майбутніх політичних лідерів»³⁸. Громадянське суспільство є ключовим суб'єктом деліберативної демократії, тому важливим є оцінка його розвитку в країні. Адже посилення організацій громадянського суспільства (ОГС) як охоронців демократичних цінностей та голосу українського суспільства буде сприяти процесу розбудови демократії в країні. Станом на грудень 2021 року кількість зареєстрованих ОГС в Україні становила 154192³⁹, включаючи громадські організації (ГО), благодійні фонди та об'єднання співвласників багатоквартирних будинків. Повномасштабна війна Росії проти України зменшила кількість нових реєстрацій українських ГО до 2760 у 2022 році, але кількість нових благодійних фондів зросла до 6367 (Київський міжнародний інститут соціології 2023)⁴⁰. Це означає, що українське громадянське суспільство змінилося, але його

³⁷ F. Miro-Llinares, and J. C. Aguerri, "Misinformation about Fake News: A Systematic Critical Review of Empirical Studies on the Phenomenon and Its Status as a 'Threat,'" European Journal of Criminology, 2021.

³⁸ M. Edwards, Civil Society, 4th edition. Polity Press, 2020, p. 15.

³⁹ Див.: ДССУ. Державна служба статистики України. Реєстр статистичних одиниць. Кількість зареєстрованих юридичних осіб за організаційно-правовими формами діяльності (2013-2021 рр.). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 28.08.2023).

⁴⁰ Див.: Київський міжнародний інститут соціології. Доповідь про громадянське суспільство в Україні у военний час. Київ. Грудень 2022-січень 2023. С.12.

Рис. 6. Дані моніторингу щодо російських злочинів проти журналістів та медіа в Україні, 24.02.2022—24.08.2023

Джерело: Підготовлено авторками на основі інфографіки Інституту мовної інформації. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://imi.org.ua/monitorings/pivtora-roky-velykoyi-vijny-529-zlochyniv-skoyila-rt-proty-zhurnalistiv-ta-media-v-ukrayini-i54862> (дата звернення: 28.08.2023).

сила не ослабла, незважаючи на війну. Дані про загальний стан ОГС в Україні представлені Агентством Сполучених Штатів з міжнародного розвитку (англ. USAID) у їхньому звіті «Індекс стійкості ОГС 2021 року для Центральної і Східної Європи та Євразії»⁴¹. Вони надають інформацію з кількох аспектів функціонування організацій громадянського суспільства, зокрема:

1. Правове оточення (англ. Legal environment) — включає в себе якість правових процедур щодо ОГС, рівень зловживань з боку державних акторів, доступність та якість правової експертизи;

⁴¹ Див.: The United States Agency for International Development (USAID). The 2021 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia. [Electronic resource]. Access mode: <https://www.fhi360.org/sites/default/files/media/documents/csosi-europe-eurasia-2021-report.pdf> (access date: 7.09.2023). Title from the screen.

2. Організаційний потенціал (англ. Organizational capacity) — включає в себе правові відносини з особами або групами у суспільстві, управління людськими ресурсами, стратегічне планування та внутрішнє управління й доступ до технологій;

3. Фінансова життєздатність (англ. Financial viability) — доступ ОГС до різних джерел фінансової підтримки, їх диверсифікація, здатність залучати кошти;

4. Адвокація (англ. Advocacy) — здатність сектору впливати на громадську думку та державну політику, рівень співпраці з місцевою та національною владою та лобіювання;

5. Надання послуг (англ. Service provision) — включає в себе різноманітність наданих товарів та послуг та міру, в якій вони відповідають місцевим потребам, обсяг людей та організацій, які використовують їхні послуги;

6. Секторна інфраструктура (англ. Sectorial infrastructure) — включає в себе підтримуючі послуги, доступні для сектору ОГС, включаючи доступ до підтримуючих послуг та навчання, співпрацю в межах сектору ОГС та співпрацю між ОГС та іншими секторами суспільства;

7. Громадський імідж (англ. Public image) — сприйняття суспільством сектору ОГС, репутація організацій, їх присутність у ЗМІ та репутація у взаєминах урядом.

На основі цих аспектів надається усереднений загальний рейтинг для кожної аналізованої країни — загальна стійкість ОГС. Індекс стійкості ОГС розраховується за шкалою від 1 до 7 балів, де менша кількість балів вказує на більшу стійкість. Відповідно до цього, країни були класифіковані на три групи: «Покращена стійкість» (1.0 до 3.0 бала) — найвищий рівень стійкості; «Розвиваюча стійкість» (3.1 до 5.0 бала) та «Стійкість що зазнає перешкод» (5.1 до 7.0 бала).

У звіті USAID «Індексі стійкості ОГС 2021 року для Центральної та Східної Європи та Євразії», Україна класифікована в більшості категорій як «Розвиваюча стійкість», за винятком адвокації, в якій українські ОГС отримали найвищу категорію: «Покращена стійкість». В цілому сектор ОГС України класифікований як «Розвиваюча стійкість». На рис. 7, що нижченаведений, надається детальна інформація про розвиток цих аспектів організацій громадянського суспільства України у певний період.

У вищезгаданому Звіті USAID підкреслюється, що незважаючи на триваючі обмеження через пандемію коронавірусу та війну Росії в Україні, декілька напрямків діяльності українських ОГС покращилося. Зокрема, правова ситуація ОГС помітно поліпшилася в результаті прийняття Національної стратегії розвитку громадянського суспільства на 2021—2026 роки.

Отже, громадянське суспільство відіграє вирішальну роль у сприянні демократичній стійкості, оскільки воно слугує стримуванню для зловживання влади та інших недержавних акторів. Організації громадянського суспільства (ОГС) часто є першою лінією захисту від недемократичних тенденцій, зокрема корупції, авторитаризму та порушення прав людини. Вони надають

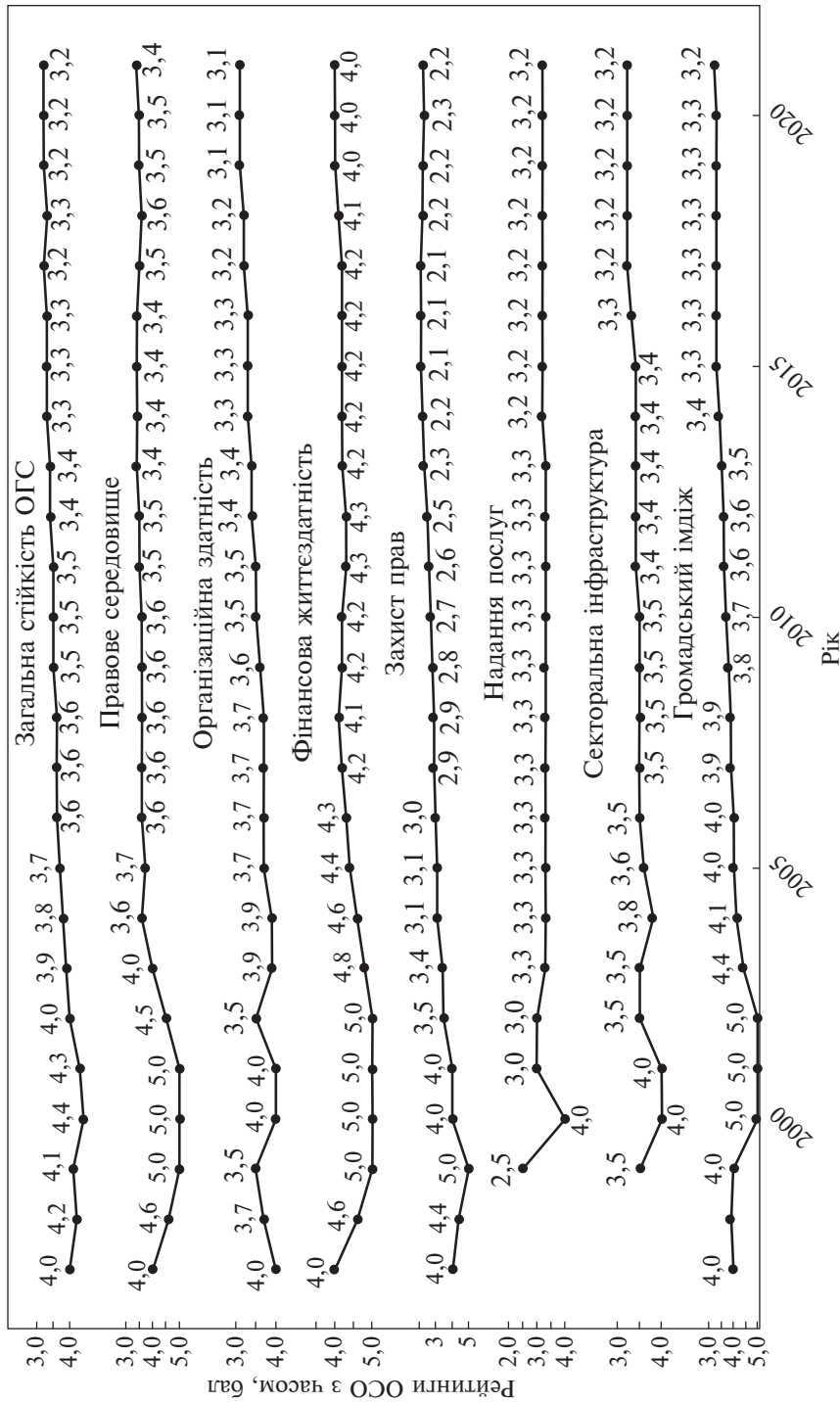

Рис. 7. Оцінка сектору ОГС в Україні у різні періоди, 1997—2021рр. — CSOSI
 Джерело: Розрахунки авторів на основі даних The United States Agency for International Development (USAID). CSO Sustainability Index Explorer, [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://csosi.org/?region=EUROPE> (дата звернення: 4.09.2023).

громадянам платформу для висловлення своїх думок і захисту своїх прав та інтересів. Зокрема, ОГС можуть сприяти залученню всього суспільства до демократичного процесу таким чином, щоб посилити стійкість політичної системи проти порушень демократичних цінностей і процедур. ОГС можуть також контролювати дії уряду, забезпечувати прозорість і підзвітність у процесі прийняття рішень. Сприяючи активній громадянській позиції, громадянське суспільство сприяє створенню енергійного, плюралістичного суспільства, яке краще підготовлене протистояти недемократичним тенденціям. Тому зміцнення громадянського суспільства має важливе значення для довгострокової стійкості демократії та сприяння розбудови відкритого громадського простору в Україні.

Висновки

Спираючись на проведений в статті аналіз, акцентований на нормативних моделях представницької та деліберативної демократії, була наведена оцінка стану розвитку демократії в Україні в різних вимірах, базуючись на емпіричних міжнародних дослідженнях. Основна мета полягала не лише в оцінці, а й в освітленні ключового питання: яка модель демократії найкраще підходить для національного соціально-політичного ландшафту України. Виходячи з отриманих результатів та обговорених теоретичних передумов, ми тепер узагальнюємо висновки та пропонуємо ряд рекомендацій, що відповідають контексту України. Нашою метою було прокласти шлях в майбутнє, який визнає світові демократичні стандарти, але залишається чутливим до історії України, культурної та політичної ідентичності, а також сучасної безпекової ситуації.

Щодо майбутнього повоєнного періоду, стає все більш очевидно, що чисто представницька демократія може бути недостатньою для задоволення потреб українського народу. Хоча представницькі системи пропонують структурований спосіб управління через обраних представників, вони іноді можуть бути відірваними від повсякденних реалій та потреб громадян. У такі критичні часи перехід до демократії участі та дорадчої моделі демократії пропонує переконливу альтернативу. Деліберативний підхід акцентує увагу на діалозі, будівництві консенсусу та активному залученні громадян у процесі прийняття рішень. Ця модель може гарантувати, що політика та реформи базуються на широкому суспільному консенсусі. Окрім того, дорадчі процедури і механізми участі можуть сприяти зміцненню національної злагоди та довіри до демократичних інститутів, які були пошкоджені внаслідок неофіційної влади олігархів та конфліктів у суспільстві, викликаних війною.

У повоєнному контексті України громадянське суспільство виступає невіддільним союзником у процесі демократичної відбудови. Організації громадянського суспільства (ОГС) представляють широкий спектр соціальних інтересів, забезпечуючи те, щоб голоси різних сегментів населення були почуті та враховані. Їхня широка база дозволяють їм заповнити прогалину поміж урядом та громадянами, сприяючи довірі та забезпечуючи прозорість. ОГС

мають перевірену практикою діяльність щодо контролю за інституціями, що є критичним фактором у збереженні та підсиленні демократичних цінностей у пост-конфліктному середовищі. Залучення громадянського суспільства як ключового партнера гарантує, що відбудована демократія є інклюзивною, з широкою громадською участю та відображає міжнародні прагнення країни.

ДЖЕРЕЛА / REFERENCES

- About freedom and other essays* / Trans. from Eng. [In Ukrainian]. Kyiv: Publishing House of Solomia Pavlychko "Osnovy". [=Про свободу та інші есе / Пер. з англ. Київ: Видавництво Соломії Павличко Основи.]
- Bartels, L.M. (2023). *Democracy Erodes from the Top: Leaders, Citizens, and the Challenge of Populism in Europe*. Princeton University Press.
- Benhabib, S. (1996). Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy. In: *Democracy and difference: contesting the boundaries of the political*. Princeton University Press.
- Bessette, J.M. (1980). *Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government. How democratic is the constitution?* Washington, D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research. Retrieved from: <https://www.econbiz.de/Record/deliberative-democracy-the-majority-principle-in-republican-government-bessette-joseph/10001898473>
- CIVICUS Monitor. (2023). *Tracking Civic Space. Ukraine*. Retrieved from: <https://monitor.civicus.org/country/ukraine/>
- Cohen, J. (1989). Deliberation and Democratic Legitimacy. In: A. Hamlin, B. Pettit (Eds.), *The Good Polity. Normative Analysis of the State*. Oxford: Brasil Blackwell.
- Coppedge, M. et al. (2011). Conceptualizing and measuring democracy: A new approach. *Perspectives on Politics*, 9(2), 247-267.
- Cunningham, F. (2002). *Theories of Democracy: A Critical Introduction*. Routledge.
- Dryzek, J. (2002). *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. New York: Oxford University Press.
- Economist Intelligence Unit. (2023). *Democracy Index 2022. Frontline democracy and the battle for Ukraine*. Retrieved from: <https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/DI-final-version-report.pdf>
- Economist Intelligence Unit. (2021). *Democracy Index 2020*. Retrieved from: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020>
- Economist Intelligence Unit. (2022). *Democracy Index 2022*. Retrieved from: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022>
- Economist Intelligence Unit. (2021). *Democracy Index 2021*. Retrieved from: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2021>
- Gutmann, A., Thompson, D. (2004). *Why Deliberative Democracy?* Princeton University Press.
- Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms. Contributions to Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Habermas, J. (2000). *Structural transformations in the field of openness: Study of the civil society category*. [In Ukrainian]. Lviv. [=Габермас, Ю. (2000). Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії громадянське суспільство. Львів.]
- Habermas, J. (2006). *Involvement of the Other: Studies in Political Theory*. [In Ukrainian]. Lviv: Astro-labia. [=Габермас, Ю. (2006). Залучення іншого: студії з політичної теорії. Львів: Астролябія.]
- Held, D. (2006). *Models of Democracy*. Stanford University Press.
- Independent Reporting Mechanism Action Plan Overview: Ukraine 2021–2022. Open Government Partnership Initiative*. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://www.opengovpartnership.org/wp-content/uploads/2021/11/Ukraine_Action-Plan-Review_2021-2022_UKR.pdf [=Механізм незалежного звітування. Огляд плану дій: Україна 2021–2022. Ініціатива «Партнерство «Відкритий Уряд»». (2022)].

- Keane, J. (2009). *Mass media and democracy* / Trans. from Eng.: O. Hrytsenko. [In Ukrainian]. Kyiv: K.I.S. [=Кін, Дж. (2009). *Мас-медіа і демократія* / Пер. з англ. О. Гриценко. Kyiv: K.I.S.]
- Kyiv International Institute of Sociology. (2023). *Report on Civil Society in Wartime in Ukraine*. December 2022-January 2023. [In Ukrainian]. Kyiv. [=Київський міжнародний інститут соціології. (2023). Доповідь про громадянське суспільство в Україні у воєнний час. Грудень 2022-січень 2023. Київ]
- Kwiatkowska, A., Muliavka, V., Plisiecki, H. (2023). Hollowed or redefined? Changing visions of democracy in the political discourse of Law and Justice. *Democratization*, 30(3), 458-478.
- Lazorenko, O. (2020). Civil society as Driver in Democratic Discourse of Adult Learning. [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, 5, 41-59.
- Lichtenberg, L. (1994). Foundations and Limits of Freedom of the Press. In: *Democracy and the Mass Media: A Collection of Essays* / Ed. by J. Lichtenberg. Cambridge: CUP.
- Linz, J. (1978). *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Re-equilibration*. Baltimore, London: Johns Hopkins University Press.
- Linz, J., Stepan, A. (1996). Toward Consolidated Democracies. *Journal of Democracy*, 7(2), 14-33.
- Edwards, M. (2020). *Civil Society* (4th ed.). Polity Press.
- Manin, B. (1987). On Legitimacy and Political Deliberation. In: *Political Theory* (pp. 338-368). S.I.
- Minakov, M., Rojansky, M. (2018). Democracy in Ukraine: Are We There Yet? *Kennan Cable*, 30, 1-116. Retrieved from: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/kennan_cable_30_-_rojansky_minakov.pdf
- Miro-Llinares, F., Aguerri, J.C. (2021). Misinformation about fake news: A systematic critical review of Empirical studies on the phenomenon and its status as a "Threat". *European Journal of Criminology*.
- OECD. (2022). *The Protection and Promotion of Civic Space*. Retrieved from: <https://www.oecd.org/gov/the-protection-and-promotion-of-civic-space-d234e975-en.htm>
- Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference? (1994). In: J. Linz, *The Failure of Presidential Democracy: Comparative Perspectives* / Ed. by J. Linz, A. Valenzuela (vol. 1, pp. 3-88). Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Schmitter, P., Karl, T. (1994). The conceptual travels of transitologists and consolidologists: How Far East should they attempt to go? *Slavic Review*, 53(1) (Spring).
- Schmitter, P. (1995). Organized interests and democratic consolidation in Southern Europe. In: R. Gunther, N.P. Diamandouros, H.-J. Puhle, *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective* (pp. 284-314). Baltimore, London: Johns Hopkins University Press.
- Sen, A.K. (1999). Democracy as a Universal Value. *Journal of Democracy*, 10(3), 3-17. Retrieved from: <https://doi.org/10.1353/jod.1999.0055>
- Sen, A.K. (2001). *Development as Freedom*. London: Oxford University Press.
- Stanley, B. (2019). Backsliding away? The quality of democracy in Central and Eastern Europe. *Journal of Contemporary European Research*, 15(4), 343-353.
- Sunstein, C.R. (2018). *Is Social Media Good or Bad for Democracy? Internet and Democracy*. Retrieved from: <https://sur.conectas.org/wp-content/uploads/2018/07/sur-27-ingles-cass-sunstein.pdf>
- Wojciechowska, M. (2010). Deliberative democracy as an answer for crisis in democratic governance. *Radical Politics Today*, April. Retrieved from: https://research.ncl.ac.uk/spaceof-democracy/word%20docs%20linked%20to/Uploaded%202009and10/Marta/Deliberative_Democracy_as_an_Answer_for_Crisis_in_Democratic_Governance.pdf
- Yermolenko, A. (2019) Academic philosophy in changing paradigms. [In Ukrainian]. In: *Philosophical dialogues '2019. Collection dedicated to the 100th anniversary of the National Academy of Sciences of Ukraine "Philosophy in the Academy: achievements, problems, prospects"* (Iss. 17/18, p. 15). Kyiv. [=Єрмоленко, А. (2019). Академічна філософія у зміні парадигм. В: *Філософські діалоги '2019. Збірник, присвячений 100-річчю НАН України «Філософія в Академії: досягнення, проблеми, перспективи»* (вип. 17/18, с. 15). Київ.]

Одержано / Received 18.09.2023

Olena LAZORENKO, Ph.D., Senior Researcher
H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Triokhsviatytska St., Kyiv, 01001;
President of NGO “League of Professional Women” in Kyiv (Ukraine)
lpw.network@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-9983-2840>

Agnieszka KWIATKOWSKA, Ph.D., Assistant Professor
SWPS University (Poland);
Jean Monnet Fellow at European University Institute (Italy)
agn.kwiatkowska@swps.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-2241-0831>

DEMOCRACY AND CIVIC SPACE: NORMATIVE MODELS AND UKRAINIAN DISCOURSE

The article, authored by Ukrainian and Polish social researchers, analyses normative approaches towards understanding models of democracy and their relation to civic space. Despite the existence of multiple models of democracy, they can largely be reduced to two main forms: direct and representative democracy. Deliberative democracy is posited as a third form, which, according to some scientists, combines elements of representative, direct, and participatory democracy. The analysis is based on the assessment of democracy and civic space in Ukraine, utilising data from six applied international social studies, as well as the evaluation of the modern characteristics of some components of Ukrainian civic space. According to the rating of CIVICUS Monitor, Ukraine has been classified in the category of countries where the civic space is «obstructed» from 2019 to the present time (Autumn 2023). Currently, the advancement of civic space in Ukraine towards more favourable forms of freedom of association, peaceful assembly, and expression of opinion in the country are threatened by several factors simultaneously, with the dominant role has Russia's full-scale war against Ukraine.

The article also uses the results of the authors' previous and current academic research (the Ukrainian author relies on the results of her own previous and current academic research within the H. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine and analytical studies as a public expert, and the research of the Polish co-author was supported by the National Science Center (research project 2019/33/B/HS5/02648)), as well as the results of twenty years of advocacy and analytical work as public experts in Ukraine and Europe.

Keywords: *democracy, civic space, deliberative democracy, civil society, Ukraine.*